

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОНІМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII ст.

Проблемам літературної ономастики присвячено низку мовознавчих розвідок (див. праці Л. О. Белея, Ю. О. Карпенка, М. В. Карпенко, В. М. Михайлова та ін.). Однак не всі аспекти цієї проблеми досліджені однаковою мірою. Це стосується, зокрема, розмежування онімів художнього тексту за двома полями – центральним та периферійним. Традиційно до центральних зараховують антропоніми і топоніми, зрідка – хрононіми. Усі ж інші класи онімів, наприклад зооніми, теоніми тощо, створюють тло дії персонажів, несуть додаткову інформацію про об'єкт чи суб'єкт, через що їх називають «фоновими» (термін Г. П. Лукаш). Але якщо антропоніми і топоніми проаналізовано в багатьох дослідженнях, то інші класи онімів – надзвичайно мало. У цьому аспекті показовим є дослідження Г. П. Лукаш «Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка», де, крім основних, центральних, проаналізовано допоміжні, «фонові» оніми, які, «обслуговуючи текстову ситуацію „персонаж – обставини дії”, стають одним із найвагоміших факторів у досягненні достовірності»¹.

Думку про виокремлення в художньому тексті двох онімних полів розвинула у своєму дослідженні «Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ століття (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)» Т. Б. Гриценко. Усі оніми аналізованих романів дослідниця поділила на центр (антропоніми, топоніми) і периферію (теоніми, міфоніми, астроніми, зооніми, назви творів і предметів, хрононіми), зазначивши, що відносно мала частота вживання є своєрідним критерієм зарахування деяких класів онімів до периферійного поля². У нашій розвідці зупинимося на периферійних класах пропріативів, засвідчених у пам'ятці історіографічного жанру «Історії русовь».

Вважаємо, що ономастична периферія – це власні назви людей,

¹ Г.П. Лукаш. *Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ 1997, с. 14.

² Т.Б. Гриценко. *Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 1998, с. 12.

предметів, явищ та ін. онімізованих об'єктів в *окремо* взятому творі чи групі творів відповідної тематики, які слугують для створення тла дії персонажів, передачі додаткової інформації про об'єкт чи суб'єкт і підпорядковуються загальним законам художнього тексту.

Дія онімів залежить від літературного роду, жанру та національних особливостей літератури. Письменник чи поет обирає жанр, проте, обравши жанр, автор підпорядковується його законам. Специфіка літературного жанру також визначає особливості вибору онімів. Цей процес ускладнюється в мові творів історіографічного жанру, тому що власні назви тут є не тільки засобом поезії, а й засобом архаїзації, передачі історико-культурного колориту описуваної епохи. Письменник використовує онім не для власного розуміння, не «для себе», а для очікуваного читача. Частотність уживання ж онімів, на основі якої деякі дослідники намагаються виокремити опозицію *центр : периферія*, зумовлена історико-культурною значущістю того чи того оніма для конкретного періоду.

Дослідивши онімію «Історії русовь», зазначимо, що до ономастичної периферії належать теоніми (з варіантами і різновидами), міфоніми, фалероніми, документоніми, хрононіми, геортоніми, хрематоніми. Звичайно, частота вживання кожного з цих класів онімів різна. Найчастіше автор послуговується теонімами, міфонімами, документонімами, рідше – фалеронімами, хрематонімами. Проте навіть одноразове вживання певного оніма слугує загальному задуму автора. Очевидним є й те, що чим рідше автор використовує будь-який онім, тим більше функціональне навантаження він [онім] має.

Теоніми – власні назви богів у будь-якому пантеоні³. Користуватися Святим Письмом, вибирати з нього цитати для підкріплення власних думок вважалося у XVIII ст. «добрим тоном»⁴. І. Я. Франко зазначав: «Біблію можна теж уважати збіркою міфів, легендарних і психологічних мотивів, які в самій Біблії опрацьовані в такий чи інший спосіб, зате сьогодні можуть бути опрацьовані зовсім інакше, відповідно до наших поглядів на світ і людську природу. В такому разі перед індивідуальністю поета відкривається справді широке поле ...»⁵.

Продовжуючи традиції давньої вітчизняної і світової літератури, автор активно використовує у своєму творі біблійні образи, уміло вписуючи їх у загальну картину тексту. До складу теонімів досліджуваної пам'ятки входять лексичні одиниці *Бог, Господь Бог, Христос, Бог Творець, Богоматерь, Святой Дух, Петро, Павел, Андрей Первозванный, панна Марія, Авель, Каїн, Афет, Ной, Іов, Давид*, різні варіанти репрезентації поняття *Бог*.

Найчастіше вживаним і основним є теонім *Бог*. Як зазначає В. І. Кононенко, «Бог у біблійному значенні 'творець усього суцього, що керує світом і вчинками людей'; в образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, втілення ідеї людського щастя, справедливості»⁶. Справді, часте вживання імені *Бог* підкреслює насамперед

³ Н.В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва 1988, с. 131.

⁴ Я.О. Мишанич, *«Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика*, Київ 1999, с. 165.

⁵ І.Я. Франко, *Зібрання творів*: в 50-ти т., т. 27, Київ 1980, с. 264.

⁶ В.І. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 71.

менталітет, духовність українського народу, для якого Він є уособленням правди, сили, мудрості, кари, причому справедливої, допомоги та інших позитивних рис. Зокрема, у складних ситуаціях люди сподіваються на підтримку, допомогу Бога, вірять, що наймогутніша сила переможе зло і вони виживуть: *Несчастные сии граждане, быв не вооружены и безо всякого сопротивления, только что крестились и молились **Богу** и своим убийцам* (ІР: 43–44). Поєднання образів *Бога* і вбивць в антонімічну парадигму значень «добро» – «зло» ілюструє своєрідне протистояння: хто переможе? Наш *Бог* (віра, правда) чи вбивці-варвари (адже в них також є свій Бог)? Пор. у Самовидця: *И так **Господь Бог**, не терпячи тих злостей, отнял тую оздобу того мѣста, тоест церкви божіей* (ЛС: 125), де теонім *Господь Бог* передає сему 'покарання' (справедливе).

Обов'язковим атрибутом у козаків було помолитися після бою – подякувати *Богу* за допомогу в перемозі над ворогом: *Козаки, по сей славной побѣдѣ, воздѣвали руки к небесам и благодарили за нее **Бога**, поборающаго за невинных и несправедливо гонимых* (ІР: 54). Гетьман після вдалого походу чи перемоги йшов у духовний центр Української держави – Лавру – для принесення *Богу* молитов: *Хмельницкий ... со вѣсьм гетманским штатом отправился в город Киев, для принесения благодарственных **Богу** молений за освобождение Малоросии* (ІР: 84); *Хмельницкий ... отправился, со штатом своим и гвардией, в город Киев для принесения **Богу** благодарственных молений за дарованные им побѣды и возстановление мира и спокойствия народного* (ІР: 95). Бога прикликали на допомогу й тоді, коли вирішувалися складні політичні, державні питання: *кои, предлагая мир от гетмана и от всея Польши, молили и заклинали **Богом** гетмана Остряницу и его войско, чтобы они преклонились на мирные предложения* (ІР: 54). Бог виступає гарантом договірних умов, але коли Ним ігнорують і починають порушувати умови, Його міць і силу на допомогу закликає скривджена сторона, нехай і іншої віри: *Султан ... заключил таким изречением: «Презрѣли гяуры своего **Бога**, споручителя мирных условий; призову ж и я Его в свою помощь!»* (ІР: 13).

Завжди Бог стояв на сторожі чесних. Через те у своїх діях люди постійно опиралися на Його підтримку: *Хмельницкий, взявши **Господа Бога** на помощь и отобравши штучным образом у Барабаша привилегии королевские ...* (ІР: 73); *Свидѣтельствоуюсь небом и землею и самим **Богом** **Всемогущим** ...* (ІР: 79).

Наведені приклади свідчать, що теонім *Бог* використано з традиційним символічним значенням, яке складається з кількох обов'язкових компонентів – 'справедливість', 'покарання', 'доля', 'могутність', 'всеохопленість', що дозволило авторові при змалюванні певної ситуації наголошувати на одній з названих вище рис.

Зазначимо, що в пам'ятці засвідчено вживання теоніма *Бог* *Вседержитель* як контекстуального синоніма. Зокрема, у реченні *Прежде же крещения вѣсь славяне имѣли вѣру восточных язычников, и признавая единого **Бога** **Вседержителя**, почитали символом или жилищем его солнце, а орудием гнѣва гром или перун* цей онім ужито для найменування іншого, древнішого, язичницького божества – Перуна (у цьому випадку).

У наведеному прикладі теонім *Бог Всемогущий* репрезентує поняття ‘найвище божество’, однак його значення зовсім не дорівнює значенню теоніма *Перун*. Швидше навпаки: для описуваного періоду теонім *Бог Всемогущий* виконує роль апелювання серед назв вищих божеств язичницької віри. Можливо, цим автор хотів підкреслити традицію вірувань – язичницького і християнського: в обох вірах є вища сила, яка керує всім, яка чинить справедливий суд, якій усі підкорюються.

Варіантність теоніма *Бог* дала змогу авторові деякі конструкції використовувати лише в розповіді про православних християн, деякі – про католиків. Це, зокрема, стосується варіанта *Святой Дух*, який слугує для передачі релігійних вірувань католиків: *низпослав рускому духовенству благословение папское и дар Святого Духа* (ІР: 32); *и бить себя в груди по римски, а при чтении символа втры прибавлять извѣстное речение о Святом Духѣ* (ІР: 35).

Цю ж функцію виконує і теонім *Христос*, який є об’ємним за внутрішнім змістом образом-ідеєю, що містить компоненти ‘спасіння’, ‘страдництво’, ‘безкорисливість’, ‘милість’, ‘всемогутність’ тощо⁷. Проте на перше місце виступає інше значення теоніма – одне для двох течій християнства найвище божество, яке, здавалося б, повинно поєднати в собі всі перераховані риси: *Чрез то возываем вас всѣх, отцов церкви русской, возлюбленную братию нашу о Христѣ, и вас, чада духовные, православных мирян, соединиться к нашему единомыслию и приложиться к церкви прежней нашей вселенской римской* (ІР: 35). Саме так католики зверталися до православних, коли хотіли підписати унію.

В іншому реченні теонім *Христос* уже використано для позначення молодого *Бога* (цьому сприяє використання епітета *младенствующий*): *от трех царей или волхвов поднесенные младенствующему Христу дары* (ІР: 98).

На різні течії християнства вказують і варіанти імені матері Ісуса Христа. Зокрема, у православ’ї побутує варіант *Богоматерь: город Константинополь, спасшийся чудом Богоматери* (ІР: 3); у католицькій же – *панна Марія: часовые ... обробъли, бросали от себя ружья и, ставши на колѣни, просили себя пощады именем найсвятѣйшей панни Марии!* (ІР: 82). Отже, кожен з названих онімів в устах персонажів чи в контексті є своєрідною вказівкою віри, культури.

Теонім *Бог* та його похідні входять до складу стійких релігійних сполучень, кліше: *при всемогущей помощи Божией* (ІР: 71); *погубленных правосудием Божиим* (ІР: 119); *Но видно судьба Божия, устрояющая дѣла человеческия всегда к лучшему* (ІР: 136); *подлежащее неминуемой мести Божией* (ІР: 139); *Вручается он в покровительство Божию* (ІР: 141) тощо.

Для передачі віри татар і турків автор «Історії русовь» послуговується теонімом *Аллах*, який входить до складу словосполучення, використаного на означення послідовників ісламської віри: *Наконец поборники Аллаховы превозмогли послѣдователей папских* (ІР: 13).

Ужиті автором пам’ятки теоніми *Павел* і *Петр*, апостоли Ісуса

⁷ В.І. Кононенко, *op.cit.*, с. 73.

Христа, зі слів П. Полуботка, прирівнюються мудрістю до свого Вчителя, також слугують символом справедливого суду: *будем судиться от общаго и нелицемѣрнаго Судии нашего, Всемогущего Бога, и скоро пред Него оба предстанем, и Петр с Павлом тамо разсудятся* (ІР: 231). Бесіда між полоненим гетьманом П. Полуботком і царем Петром I написана в стилі традиційних народних промов. Теоніми допомагають створити уявну паралель: учитель – Ісус Христос, учні – апостоли Павло і Петро (біблійний сюжет); учитель – гетьман П. Полуботок, учень – самовпевнений цар Петро I.

Традиційним біблійним символом зради є теонім *Иуда*. Саме для підкреслення цієї негативної риси Автор використовує онім у сцені прокляття І. Мазепи церквою: *И тогда повлекли обратно портрет из церкви и пѣли сей стих церковный: «Днесъ Иуда оставляет учителя и примет диавола»* (ІР: 212). У цих рядках простежується цікава образна гра: Мазепа – Іуда, учитель – Петро I, диявол – Карл XII. Змальовуючи прокляття І. Мазепи, Автор, безсумнівно, керувався, з одного боку, патріотичними почуттями, а з іншого – загальним ставленням, яке на той час було в суспільстві до переможеного гетьмана.

Теонім *Андрей Первозванный* слугує, поруч з народним коментуванням походження топоніма *Андреев холм*, для змалювання давності міста Києва, його святості: *первое у них введено во дни апостольские, благовѣстием апостола Андрея Первозванного, приплывшаго кораблем из Черного моря и рѣкою Днѣпром к той Киевской горѣ, которая и по основании города Киева всегда Андреевым холмом называлась* (ІР: 4).

Автор «Історії русовъ» продовжує давню київську літописну традицію. Як і в «Повісті временних літ», твір починається з опису земель та народів, які проживають на них. Використання ж теонімів *Афет* і *Ной* на початку книги покликане створити в читача враження прадавності походження слов'ян. Нанизуючи ці оніми, Автор вимальовує своєрідне «родовідне дерево», підносячи слов'ян на найбільші й, відповідно, найдавніші його гілки: *Народ славянский, произшедший от племени Афета, сына Ноева, назван славянами по родоначальнику и князю своему Славену, потомку Росса князя, внука Афетова* (ІР: 1).

Подибуємо в пам'ятці й теоніми *Авель* (як уособлення покірності) та *Каин* (як уособлення зради, підступності, нечесності). Їхнє функціональне навантаження зведене до двох парадигм – «страждання» і «зрада». Автор використовує ім'я *Авель* у зверненні Богдана Хмельницького до короля Владислава, тим самим підкреслюючи прагнення до миру. Українці і поляки – сусіди, з одного коріння пішли, а тому між ними не повинно бути ненависті й підступності, задрощів і зради, через які безневинно загинув *Авель*: *о всем погибшем от них и чрез них челоуѣчество и о пролитой невинно их крови, от самых времен братом убитого Авеля* (ІР: 80). Знову в основу покладено біблійний сюжет. Поряд із власне називною функцією теонім *Авель* виконує і хронологічну: хай і не досить точно, але вказує на віддалені часи, тим самим зазначаючи, що братовбивча війна триває довго, скільки існує світ.

В українській мові слово *Каїн* закріпилося зі значенням 'братовбивця'. Автор «Історії русовъ» не відходить від загальноприйнятого бачення: *Потом, за прошествием многих времен, в селениях своих понад Вислоу,*

в пространных тамошних чуждых землях расплодившись и умножившись, а прореченными людскими шкодами и издырствами недовольны будучи, повстали напрасно и безсовестно, яко же иногда Каин на Авеля, на русов альбо савроматов, власную с древности природную братию свою (ИР: 69).

Невідомий автор досліджуваної пам'ятки для передачі самооцінки Богданом Хмельницьким своїх дій використовує теонім *Давыд*, що дозволяє тому порівняти себе з біблійним царем, який є уособленням виваженості та мудрості: *Хмельницкий принужден нѣсколько раз повторять с прискорбием извѣстные слова царя Давыда: «Тѣсно мнѣ отвсюду!»* (ИР: 122).

Фіксуємо в „Історії русовь” і теонім *Иов*, який входить до складу метафоризованого сполучення слів *как чертуна Иова*. Фразеологічні словники не пояснюють цієї конструкції. Відзначимо вміння автора чітко підібрати ситуацію для порівняння. Звичайно, в історії України схожих і ще складніших моментів було багато. *Иов* – біблійний персонаж, багатостраждальний, який терпляче витримав усі випробування і був за це нагороджений Богом. *Иов* – це уособлення українського народу, змушений витримувати нове випробування, яке автор іронічно називає «волею»: *а дана им была такая воля от короля, как черту на Иова* (ИР: 213).

Використання теонімів є традиційною рисою, яка отримала продовження в козацьких літописах та художніх творах XVIII ст. Однак частота вживання, кількість використаних варіантів та стилістичне навантаження в кожного автора різне. За нашими спостереженнями, Самовидець у своєму літописі обмежує і частоту, і кількість варіантів, а міфонімів не використовує взагалі. З теонімів він уживає лише ті, які відбивають християнський світ (зокрема православний). Пор. (першою йде кількість уживань в «Історії русовь», другою – в літописі Самовидця): *Бог* – 34/5; *Господь Бог* – 2/7; *Господь* – 1/-; *Син Божій* – -/1; *Господь Исус* – -/1; *Господь Исус Христос* – -/1; *Святой Дух* – 4/-; *Христос* – 3/-; *Творець всѣх и Господь* – 2/-; *Бог всевидѣцъ* – 1/-; *Бог Творець* – 1/-; *Всемогущий Бог* – 2/-; *Бог Всемогущий* – 1/-; *Бог Вседержитель* – 1/-; *Цар всѣх царей* – 1/-; *Спаситель* – 2/-; *Всевышний* – 1/-; *Судья* – 1/-; *Отец* – 1/-; *Богоматерь* – 1/-; *Панна Мария* – 2/-; *Павел святой* – 2/-; *Петр с Павлом* – 1/-; *Давыд* – 1/-; *Иуда* – 1/-; *Иов* – 1/-; *Авель* – 2/-; *Каин* – 1/-; *Апостол Андрѣй Первозванный* – 1/-; *Апостол Христов, Андрѣй* – 1/-.

Міфоніми – це власні назви вигаданих, неіснуючих об'єктів, явищ, осіб, які функціонують у казках, легендах, міфах. О. О. Черепанова зазначає, що міфоніми виконують характеризуючу, магічну, індивідуалізуючу, функцію слова-замінника, а також прагматичну функцію⁸.

Справді, автор не копіює, не переповідає міф, а використовує його для підкреслення (якщо є) або створення, надання персонажу (якщо немає) тільки певної характеристичної риси оніма (міфоніма). Зокрема, міфонім *Кий* поряд із реальними іменами відомих князів слугує для підкреслення «знатного» походження слів'ян: *Кий, основатель города Киева и княжества сего имени* (ИР: 3), тобто несе в собі характеристичну сему «знатність».

Інший міфонім *Егей*, який став засобом увиразнення втрати, великого

⁸ О.А. Черепанова, *Роль имени собственного в мифологической лексике*, [в:] Язык жанров русского фольклора: межвузовский научный сборник, Петрозаводск 1983, с. 75–79.

горя (пригадаймо, що Егей не мав дітей від жодної з двох дружин, а єдиного сина Тесея йому народила Етра⁹), слугує для передачі душевного стану одного з головних героїв – Богдана Хмельницького, коли він втратив старшого сина Тимоша: ... к старому Хмельницкому, который, увидѣв тѣло сына своего, близок был к отчаянью извѣстного царя *Егея*, бросившегося в море, при появлении на нем черных знамен сына своего (ИР: 101). Порівняння горя гетьмана з горем міфічного царя підкреслює суть втрати: для батьків діти – найбільша цінність, яку замінити ніким і нічим не можна.

У реченні *Молва народная, быстрѣе всѣх Меркуриев и Гениев пронесшая общее несчастье, раздалась от предѣл России до концев ея, и наполняла обиталища народныя томным унынием* (ИР: 234) міфоніми *Меркурій* і *Геній* (Меркурій – римський бог торгівлі, пізніше ототожнений з Гермесом, який був вісником богів¹⁰; Геній – творчий дух всесвіту, а також опікунський дух людства та індивідів¹¹) використано для передачі швидкого поширення трауру за царевичем. Хоча правління Петра II і було коротким, та все ж за цей час він встиг зарекомендувати себе чесним політиком, який з повагою ставився до українців.

Документоніми – різновид ідеонімів, власні назви (важливих для народу чи народів) документів¹².

В «Історії русовъ» документоніми репрезентовані двома способами: апелятивами (*акт, грамота, договор, згода, мир, пакт, союз, статьи, трактат, универсал*) та власними назвами (*Гадяцкие статьи, Заславские статьи, Зборовский трактат, Жванский трактат, Оливский мир, Пакт Конвента, первоначальные статьи Зиновия Хмельницкаго, право Магдебургии, привилегия Короля Казимира Великаго, постановление Велавское, Статут*) та відповідними їм синонімічними контекстуальними конструкціями.

«Потрібно розрізняти, – пише О. В. Суперанська, – політичні та економічні доктрини і документи, з одного боку, і наукові і технічні закони і закономірності, з іншого. Назви перших лінгвістично наближені до назв творів мистецтва, оскільки вони називають не матеріальну річ, не лист паперу з підписами, а ідеї, в ньому закладені, і політичний курс, проведення якого зафіксовано в документі»¹³.

Нерідко в назвах документів можуть фігурувати антропоніми, топоніми або відтопонімні прикметники. Це також є одним із доказів того, що подібні утворення належать до категорії власних назв.

Структуру документонімів, зафіксованих в «Історії русовъ», можна звести до таких основних моделей:

- 1) апелятив + відтопонімний прикметник (*трактат Зборовский, постановление Велавское*);
- 2) відтопонімний прикметник + апелятив (*Зборовский трактат,*

⁹ *Словник античної міфології*, уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів, Київ 1985, с. 91.

¹⁰ *Ibid.*, с. 65, 136.

¹¹ *Ibid.*, с. 60.

¹² Н.В. Подольская, *op. cit.*, с. 57.

¹³ А.В. Суперанская, *Общая теория имени собственного*, Москва 1973, с. 202.

- 3) *Жванский трактат, Оливский мир, Гадяцкия статьи*); апелятив (простий чи складений) + розширювач (який включає антропонім чи топонім) (*Уния, выдуманная в Римъ Папою Климентом VIII; трактат свой, в Полонном заключенный; договорных статей, с Гетманом Богданом Хмельницким заключенных; Трактат мирных условий подписан в Карловичъ*);
- 4) апелятив-термін (як контекстуальний синонім) (*занимаемья войсками его внѣ назначенных по трактату границ* (як синонім до *Зборівського трактату*); *Статьи сии было Гетману непремѣнно объявить чинам и войску* (як синонім до *Заславських (Гадяцьких) статей*)).

У досліджуваній пам'ятці найуживанішими є моделі 1 та 2. Проте всі зазначені вище моделі можуть бути замінені іншими апелятивами чи навіть моделями, тобто мають контекстуальні синоніми і виступають як контекстуальні синоніми по відношенню один до одного. Призначення синонімів у художньому тексті полягає в тому, щоб визначити всі ті смислові відтінки, без розуміння і відчуття яких неможливе сприйняття явищ у світлі авторського бачення. Адже в цьому баченні можуть бути розкриті нові і невідомі до цього сторони (риси) явища дійсності (персонажа).

В «Історії русовъ» наявний і такий спосіб творення документонімів, як конденсація¹⁴. Двослівний дериват як результат конденсації багатослівного найменування виражає те ж поняття, яке першочергово позначалося багатослівним компонентом. Наприклад: *Трактат Зборовский был заключен по настановлению и наказу Хмельницкаго и полномочными с обѣих сторон подписан* (ИР: 94); *Цього ж дня (8 серпня 1649 року. – В. Д.)* була обнародована «*Декларація його королівської милості війську Запорізькому на пункти супліки данної*», названа *Зборівським договором*¹⁵.

Документи, що містять у собі договір 1654 року, було складено і прийнято не відразу. Пригадаймо хоча б те, що на розгляд цареві Богдан Хмельницький подав 23 статті; деякі з них були затверджені й відомі в історії під назвою „березневих статей”. У пам'ятці на позначення договору 1654 р. засвідчені такі варіанти-контекстуальні синоніми: *написать договорных статей с Царем Московским и представить их на рассмотрение; договор Гетмана Зиновья Хмельницкаго, с Царем заключенных; первоначальных статей Зиновия Хмельницкаго; в договорных статьях славнаго и мудраго Гетмана Зиновия Хмельницкаго, при соединении Малоросии с державою Великороссийскою заключенных* та ін.

Безумовно, ці ономооб'єктами тільки в плані семантики рівнозначні: вони стосуються одного об'єкта, реалізують одне значення. Проте стилістична конотація репрезентації значення зумовлена не тільки семантикою, а й авторським світобаченням, світосприйманням. З цього приводу наведемо думку Р. О. Будагова: «... контекст, оточення, в яке потрапляє слово, надає йому

¹⁴ О.О. Тараненко, *Конденсація* [в:] Українська мова: енциклопедія, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк, Київ 2007, с. 266.

¹⁵ *Історія України*: у 2 кн. Кн.1. Від найдавніших часів до кінця XIX століття, Л.Г. Мельник, О.І. Гуржій, М.В. Демченко та ін, Київ 1991, с. 221.

точне значення. Як би не було багатозначним слово, в тексті, у мовленнєвому потоці, в діалозі воно отримує цілком певне значення. Контекст знищує полісемію слова, кожен раз реалізуючи його лише в одному напрямку»¹⁶. На підтвердження цього дослідник наводить таку схему¹⁷:

Запропонована Р. О. Будаговим схема не повною мірою відображає явище синонімії, тому що не враховує стилістичного забарвлення і подальшого використання. Якщо врахувати цей важливий компонент, то схема набуває більш чіткої і логічної структури:

Продемонструємо це на прикладі синонімів до договору 1654 року: *договоров Гетмана Зиновья Хмелницкаго, с Царем заключенных* (ИР: 150); *первоначальных статей Зиновия Хмелницкаго* (ИР: 172); *в договорных статьях славнаго и мудраго Гетмана Зиновия Хмелницкаго, при соединении Малоросии с державою Великоросийскою заключенных* (ИР: 210); *прежня договорныя статьи Гетмана Богдана Хмелницкаго* (ИР: 231). Отже, структурним компонентом у всіх наведених прикладах виступає антропонімна модель (ім'я + прізвище) з поширювачем. Зокрема, 1-й приклад передбачає знання читачем історії та вказує на особу, яка підписувала цей документ. У 2-му прикладі прикметник *первоначальных* вказує на значення, значущість

¹⁶ Р.А. Будагов. *Введение в науку о языке*, Москва 1965, с. 20.

¹⁷ *Ibid.*, с. 58.

для народу України першого варіанта договору з Московською державою. Дещо наближеним є 4-й приклад. У 3-му ж прикладі автор підкреслює значення Богдана Хмельницького, його особисті якості як дипломата, так і державного діяча.

Тож першу функцію документонімів можна визначити як *ідентифікаційну* (і в цьому неабияка роль контекстуальних синонімів).

Другою функцією, яку виконують документоніми, засвідчені в „Історії русовь”, є *хронотопна*, тобто одночасна вказівка на час і місце підписання (а в більшості випадків – і написання). Проте Т. Б. Гриценко зазначає, що досліджуваний клас пропріативів передає лише часові проміжки ситуативно. У більшості випадків виявляється семантичний синкретизм «подія» і «час»¹⁸. Але наведена діада не відводить місце документоніма, включивши його в «подію». На нашу думку, діаду варто перетворити в тріаду: подія – документ (документонім) – час. Документ (документонім) (для конкретного випадку) є підсумком, результатом певної події, наприклад: Переяславська рада – подія, договір (документонім) – підсумок. Саме таке розмежування дозволить авторові й читачеві точніше і повніше виражати своє ставлення і до події, і до результату (підписання чи не підписання договору). Безперечно, згадавши про подію, ми співвіднесемо її з певним (конкретним) часом, місцем. Документонім виконує функцію локалізації в часі і просторі.

Вступаючи в тісні зв'язки з іншими словами, документонім є однією зі складових вияву ставлення автора та читача до зображуваної події та наслідків, виконуючи тим самим емотивну функцію.

Проаналізуємо деякі документоніми «Історії русовь» докладніше.

Пакта Конвента. Цей документонім засвідчено всього 1 раз: *Сие постановление от времени до времени каждым Королем при коронации подтверждается было под названием Пакта Конвента* (ІР: 7).

Безперечно, документ такого характеру може бути підписаний у будь-який момент між будь-якими країнами (народами) в будь-якому населеному пункті. Сам вислів указує лише на значущість документа. Тому вкажемо таке: вислів належить до дипломатичної термінології, у досліджуваній пам'ятці апелював онімізувався. **Пакта Конвента** вжито під 1386 роком. Очевидно, автор так відреагував на події 1385 року – унію, коли об'єдналися Велике князівство Литовське (до складу якого входила на той час частина українських земель) і Королівство Польське в одну державу. Ця подія, як відомо, мала велике політичне і суспільне значення для тогочасної Європи і Близького Сходу, зокрема Туреччини. Перші роки співіснування трьох націй відповідали змісту **Пакту Конвента** і виражались у зрівнянні в правах верств суспільства, які мали однаковий становий поділ у трьох державних утвореннях: шляхетство, духовенство і поспільство. Усі три гетьмани – Польський, Литовський та Руський утверджували польський король та Сенат, до складу якого входили депутати від кожного стану. Отже, на основі чинного виборчого права дозволялося вносити у владні структури пропозиції і запити кожного суспільного стану. Саме для підкреслення значущості автор «Історії русовь» онімізував цей термін дипломатії. Значущість як одна

¹⁸ Т.Б. Гриценко, *op.cit.*, с. 14.

з властивостей оніма закріпила його в історії.

Крім названих функцій, документоніми виконують ще *інформаційну* та *енциклопедичну* функції. Прикладом можуть слугувати всі документоніми, засвідчені в досліджуваній пам'ятці. Особливої енциклопедичності від читача вимагають такі документоніми, як: *договоров и союзов, предками нашими с Королями Шведскими заключенных* (ИР: 204); *Договоры сии со Швецією* (ИР: 204) та інші, які не дають прямої вказівки на той чи той документонім, але передбачають знання як мінімум двох подій, що завершилися підписанням (укладанням) договору.

Документоніми наведеного типу є далекими (тобто поза конкретним текстом) контекстуальними синонімами. Як синоніми потрібно розглядати такі вислови: *Продолжавшаяся со Швецією так долговременная война, наконец, в Августъ, 1721 года, кончилась миром, и трактат мирных условий с обѣих сторон подписан в Нейштатъ, при границъ Шведской* (ИР: 226) та сучасний відповідник *Нейштадтський мир (договір); Трактат мирных условий, подписан в Карловичъ* (ИР: 195) = *Карловицький мир (договір)*.

Власна назва *Заславские статьи* (ИР: 148) не засвідчена в жодному літописі. Проте вислів *на основании статей Гадяцких или Заславских, Портою и другими державами гарантированных* (ИР: 157) дає змогу стверджувати, що документоніми *Гадяцкие статьи* і *Заславские статьи* стосуються одного документа, тобто є абсолютними синонімами. Документонім *Заславские статьи* дозволяє припустити, що матеріали цього договору готували у двох місцях: в Україні та Польщі (зокрема – Заславлі). Очевидно, це було зумовлено ретельністю розробки та підготовки до Варшавського сейму, де ці статті мали ратифікувати. В «Історії русовъ» немає підтвердження того, що згадані вище статті були підписані в Гадячі. Натомість є всі підтвердження підписання статей у Заславлі: *В Заславль сыскал он Конгрес, состоявший из многих вельмож Польских, присланных от Короля и Ръчи Посполитой, и министров Цесарского и Турецкаго. На нем предложены были Гетману договорныя с Польшею статьи, яко бы отцом его сочиненныя чрез уполномоченных Старишин Генеральных, Верещагу и Сулиму, и названныя Гадяцкими статьями* (ИР: 143). Документонімом *Заславские статьи* автор підкреслює негативне ставлення до Івана Виговського, яке на той час було в суспільстві.

Статут. Як відомо, значну частину території Польсько-Литовської держави складали землі Білорусії та України. Суспільний лад давньої Русі був перенесений сюди в майже без змін, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на Литовських землях аж до XVI ст.: *А коренное право Руское, извъстное под именем судных статей и собранное в одну книгу, Статут называемую, переведено послъ с Руского на язык Польскій* (ИР: 6). З погляду зовнішньополітичного статусу суверенітет України був, звичайно, обмежений владою великого князя Литовського. Внутрішній розвиток ішов за рахунок упровадження й поширення нових системних законодавств, таких, як, наприклад, Литовський статут. З одного боку, **Статут** належить до хрематонімів, проте закладені в ньому ідеї, важливі для народів, дають усі підстави зарахувати цей онім до документонімів.

Зазначимо, що «Історія русовъ» подає заслугу Польщі перед Руською

державою – *Магдебурзьке право: судились по правам Магдебургии, издавна в Польшь введенным* (ИР: 8). Магдебурзьке право на початку XV ст. значно поширилося в Галичині, котру в 1339 р. Польща визволила і приєднала, урівнявши галицький народ у правах з польським. За Магдебурзьким правом, мешканці міст вилучалися з-під юрисдикції королівської адміністрації і запроваджувалося самоврядування. Вплив же Магдебурзького права на суспільно-політичне, громадське і правове життя українців формував нові засади національної ментальності, не властиві російській міській культурі, котра ніколи не знала норм Магдебурзького права, а завжди підпорядковувалася центральній (самодержавній) адміністрації в особі намісника¹⁹. Автор «Історії русовъ» не міг не захоплюватися ідеєю самоврядування, яке надавало Магдебурзьке право містам. Уживання документоніма підкреслює наближеність України до західної культури.

Зупинимось й на документонімі *Оливский мир: Война сия продолжалась чрез три года и кончилась Оливским миром в пользу Короля Шведскаго* (ИР: 137). Цей договір було підписано в 1660 році між Швецією і Польщею, Австрією, Бранденбургом. Наведений онім є єдиним у тому аспекті, що не стосується України напряму. Усі інші договори, згадувані в «Історії русовъ», укладено безпосередньо між українською та іншою державою.

Хрононіми виконують у пам'ятці, крім власне номінативної, темпоральну функцію. Зазначимо, що для творів на історичну тематику, де власні назви одним із завдань мають дати відповідь на запитання «Хто (що)? Де? Коли?», хрононіми перебувають на межі центру і периферії, хоча за своїми функціональними властивостями значною мірою наближаються до центральних онімів.

Як зазначає Т. Б. Гриценко, час виявляється через події та учасників подій, а тому є складно організованою структурою художнього тексту²⁰. В «Історії русовъ» систему часових окреслень складають точні дати подій із вказівкою на число, місяць і рік; свята народного календаря; назви битв, війн; назви документів. Зокрема, геортонім *Шведская война доказывает безмърное усердие наше к тебе и России* (ИР: 229) має чіткі межі – 1700–1721 роки. Функцію часового окреслення виконують й інші геортоніми: *пред извъстною Полтавскою баталиею со шведами* = перед 27.06.1709 р.; *трагедию свою Батуриンスкую кончил он* = грудень 1708 р.; *На другой день баталии Жванской* = 26.09.1653 р.; *зимовавший до праздника Рождества Христова* = 7 січня (за новим стилем); *Почему и чествовали солнце воспалением огня, яко его образа, и ввержением в него начатков от всего прозябаемаго, называя праздник сей Купалою* = 7 липня (в цьому контексті геортонім виконує власне називну функцію, вказуючи на дохристиянські вірування слов'ян). Зазначимо, що автор «Історії русовъ» мало послуговується для часового окреслення народним календарем.

Використав автор і назви двох польських свят – *Панское тѣло і праздник Трех крулей: Наконец, козаки, дождавшись польского праздника, Панским тѣлом называемого, который они отправляют с пальбою и пиршествами,*

¹⁹ С. Грабовський, С. Ставроянн, Л. Шкляр, *Нариси з історії українського державотворення*, Київ 1995, с. 128.

²⁰ Т.Б. Гриценко, *op. cit.*, с. 13.

выслали в ту ночь ползком знатную часть пѣхоты своей в одну ближайшую балку (ИР: 51). В іншому ж випадку *А* нарешті, под час польського праздника **Трех крулей** (ИР: 126) геортонім виконує власне номінативну функцію (принаймні для сучасного читача).

На час указують і конструкції на зразок *апелятив + антропонім: народу рускому давши испить самую горестную чащу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всть христиане вкушали* (ИР: 32). Прийняття унії в автора «Історії русовь» асоціюється з жорстокістю, тиранствами, що й передає конструкція.

Прагматоніми, хрематоніми. Засвідчено в пам'ятці і невелику групу пропріативів – *назви творів, предметів*. Це: *Статут* (ИР: 6, 21); *Руские законы* (тобто «Руська правда») (ИР: 4); *Алкорана* (так автор називає головну книгу ісламу – Коран) (ИР: 135); *Священное Писание* (ИР: 212); *Евангелие* (ИР: 98, 213); *чудотворный образ Богородичный* (ИР: 211) = *иконы Богородичной* (ИР: 211); *образ Балькинский, Каплуновский* (ИР: 211).

Цікаве вживання хрематоніма *Алкоран*. В усіх релігіях, як відомо, у головній книзі йдеться про добрі справи, вчинки. Герой контексту – Богдан Хмельницький, відмовляючи кримському ханові у спілці, вказує, що татари слухають турків, які самочинно внесли в Коран «правило» як засіб виправдання своїх розбійницьких, підступних дій: *многими обманами, предательствами и встьх родов хищениями и наглостями, погубившими множество народа руского, с помощью протекторов своих, турков, непримиримых врагов всего христианства, которые то и дѣлают, что гонят его и истребляют без всяких причин, а по одному старанному правилу Алкорана своего* (ИР: 135). Назва книги має компонент *ал*, що надає лексемам негативного значення (наприклад, *алхімік, алхімія*). Автор цілеспрямовано вживає саме такий варіант, тим самим натякаючи на фальшивість «нових» поглядів турків і татар стосовно України, її народу та земель.

Ці пропріативи виконують номінативну функцію. Однак назви ікон автор використовує і для передачі потоптання православної віри, вони слугують кульмінацією цього контексту: *заставляли также и Мазепу поругаться оным и топтать ногами чудотворный образ Богородичный в сель Дегтяровкѣ* (ИР: 211). Назви ікон допомагають авторові передати увесь страх від війни.

Фалероніми – власні назви орденів, медалей, відзнак²¹. У досліджуваній пам'ятці фалероніми слугують для реалізації причиново-наслідкового зв'язку сем «заслуга» – «нагорода». Зокрема, автор «Історії русовь» для підкреслення заслуг Данила Апостола перед російською державою використовує цей клас онімів: *Гетман Апостол в 1731 году, по имянному указу сыскан в Москву и тамо пожалован императрицею кавалером Александра Невского* (ИР: 236). Цю ж функцію – підкреслення людини іншого, вищого, рангу – виконує й інший фалеронім – *голубая лента ордена Св. Апостола Андрея: Когда гетман, бывши в Черниговѣ, объѣзжал верхом, со многочисленною свитою, всть городовья укрѣпления, то подлѣ главного крѣпостного бастиона, при церкви Св. Екатерины, сорвал с него*

²¹ Н.В. Подольская, op. cit., с. 140.

вихр голубую ленту ордена Св. Апостола Андрея (ИР: 247).

Отже, онімна периферія досліджуваної пам'ятки відіграє важливу роль, посилюючи реальність у змалюванні подій, допомагаючи досягти задуманого ефекту сприймання того чи того образу.

Умовні скорочення

ИР – *История Русовъ или Малой Россіи*. Москва 1846, 305 с.

ЛС – *Лѣтопись Самовидца* [в:] Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго», Киев 1878, с. 1–207.

Бібліографія

Будагов Р.А. *Введение в науку о языке*. Москва 1965.

Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. *Нариси з історії українського державотворення*. Київ 1995.

Гриценко Т.Б. *Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 1998.

Історія України: у 2 кн. Кн.1. Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття, Мельник Л.Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін. Київ 1991.

Кононенко В.І. *Символи української мови*. Івано-Франківськ 1996.

Лукаш Г.П. *Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ 1997.

Мишанич Я. О. *«Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика*. Київ 1999.

Подольская Н. В. *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва 1988.

Словник античної міфології, уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. Київ 1985.

Суперанская А.В. *Общая теория имени собственного*. Москва 1973.

Тараненко О. О. *Конденсація* [в:] Українська мова: енциклопедія, Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М. П., Київ 2007.

Франко І. Я. *Зібрання творів*: в 50-ти т. Т. 27. Київ 1980.

Черепанова О.А. *Роль имени собственного в мифологической лексике* [в:] Язык жанров русского фольклора: межвузовский научный сборник. Петрозаводск 1983, с. 75–79.

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОНИМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII СТ.

Анотація: У статті проаналізовано онімну периферію пам'ятки української історіографії XVIII ст. „Історія русовь”. Визначено, що групу периферійних онімів утворюють теоніми, міфоніми, хрононіми, документоніми, прагматоніми, хрематоніми, фалероніми. Зроблено висновок, що онімам периферійних розрядів належить важлива роль у відтворенні реальності подій. Наявність значної кількості окремих периферійних пропріативів, зокрема теонімів, документонімів, хрононімів, свідчить про ментальність автора, його прагнення зафіксувати важливі етапи в історії країни. Оніми периферійних розрядів виконують насамперед номінативну функцію, однак вони є важливим компонентом у побудові ономастичного простору історіографічного твору загалом.

Ключові слова: українська мова XVIII ст., історіографічний жанр, пропріатив, ономастична периферія, стилістична конотація.

Vasyl Denysyuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ONYMIC SPACE OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Summary: The article analyses the unique periphery of the monuments of Ukrainian historiography of the 18th century. In “History of Russians” it was determined that the group of peripheral proper names forms theonimes, mythonimes, chrononyms, documentonimes, pragmatonimes, chrematonimes and faleronimes. It was concluded that dull peripheral discharges play an important role in the reproduction of reality events. The presence of a large number of individual peripheral proper names, in particular the theonimes, documentonimes and chrononyms, shows the author’s mentality and his desire to fix the important stages in the history of the country. The proper names of the peripheral discharges perform primarily a nominative function, but they are an important component in the construction of the onomastic space of the historiographical work.

Keywords: Ukrainian language of the 18th century, historiographical genre, proper names, onomastic periphery, stylistic connotation.